

A BÁCSKAI TELEPÜLÉSEK
DEMOGRÁFIAI ÉS GAZDASÁGI
VETÜLETEI II. JÓZSEF
BETELEPÍTÉSPOLITIKÁJÁNAK
TÜKRÉBEN (1780–1790)

XXXVII.OTDK

Jelige: Tübingen

Tartalomjegyzék

A történelemtudomány margóin túl- Bevezető helyett	2
A Habsburg Birodalom és az európai rendszerek.....	3
Demográfiai vetületek a XVI. és XVII. században.....	3
Gazdasági vetületek a modern kolonizációs folyamatok kezdetéig.....	6
A Habsburg Birodalom és a déli vidékek a XVIII. században	10
Az új geopolitikai valóság.....	10
A demográfiai és gazdasági változások Dél- Magyarországon a XVIII. században a jozefinizmus kezdetéig	11
A jozefinizmus kora (1780-1790).....	14
A politikai háttér és statisztikai feljegyzések.....	14
Demográfiai vetületek.....	17
Betelepítési folyamatok áttekintése	17
A népesség számát befolyásoló folyamatok	18
A szociális és kulturális körülmények.....	20
Gazdasági vetületek	22
Összegzés	26
Bibliográfia.....	28

A történelemtudomány margóin túl- Bevezető helyett

A történelemtudomány fejlődésének végett végbemenő kutatások célja, hogy az eddig megszerezett tudást, illetve a tudományos felfogást bírálja, illetve építse. Emiatt a kutatóknak összetett munkát kell végezniük bármilyen témával is igyekeznek az emberi létezés egy már állandósult dimenziójának keretein belül megbirkózni. A történelem emellett nemcsak a múlt tanulmányozásával foglalkozik, hanem a történettudomány nézeteinek közvetítésének lehetőségeivel, azaz a történelemtanítással és a történetírással is. Ahhoz azonban, hogy a téma, s azon belül a megvizsgálandó hipotézisek terjedelme ne foglaljanak magukba túlságosan nagy időintervallumot, valamint térséget a horizontális és vertikális metszetek mellett pontosan meg kell határoznunk az ok- okozati viszonyt, illetve az azt körülvevő történelmi hátteret is ismernünk kell.¹

Az olvasó előtt lévő pályamunka metodológia felépítése ilyen szempontok alapján épült fel. Egy olyan időszakot, s térséget választottunk kutatásunk tárgyának, mely sajnálatos módon nem került elégszer a történészek látókörébe. A bácskai települések története a jozefinizmus korában legtöbbször ugyanis csak a helytörténészek érdeklődését keltette fel. Ennek talán az is lehet az oka, hogy az első világháború lezárását követően Bácska és a történetét leíró források az újonnan létrejött Jugoszlávia tulajdonává váltak. Sajnos számos dokumentum tűnt el örökre a XX. század háborúinak tüzeiben.² A történészek több figyelmet a bányászati események kutatásának szenteltek, elejtve egy pár tézist a bácskai településekről is. Persze akadtak olyan monográfiák, tanulmányok melyek részben, vagy teljes egészükben foglalkoztak a teljes térség, illetve egyes települések történetével az adott időszakban. Olyan tudományos munkát azonban, mely teljes egészében kimeríti több bácskai település demográfiai helyzetét nem találtunk. Ezzel a problematikával inkább a helytörténészek foglalkoztak, egyfajta mikrotörténelmi megközelítéssel.

Másfelől a térség gazdasági vetületeinek tanulmányozását kutatva szintén gyér bibliográfiára bukkantunk. Emiatt döntöttünk úgy, hogy ennek a dolgozatnak ezen térség

¹Heller Ágnes: A történelem elmélete, Budapest, 2001, 93-95, 231-233; Knut Kjelstadli: Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget, Universitetsforlaget, 1999, 127-138, 205-219, 275-287.

²Slavko Gavrilović szerb történész úttörője volt a bánáti és szerémségi telepítések történetének, mindemellett pedig a demográfia-, és a gazdaságtörténelem kutatásában is remekelt. Számos alkalommal kiemelte azonban, hogy bácskai kutatásait meggátolta nem csak az idő, hanem egyes dokumentumok hiánya is, hiszen az erről szóló dokumentumok az idők folyamán eltűntek.

demográfiai és gazdasági vetületeinek feltárásával kell foglalkoznia, méghozzá II. József uralmának idején. A számos nyelven felhasznált irodalom mellett, számos levéltári, illetve megjelentett forrás analízisét, kritikáját és szintézisét is végbe kellett vinnünk. A történelem fehér foltjait ugyanis idővel el kell tüntetni, ugyanis sem a makro-, sem a mikrotörténelmi kutatások nem tudnának fejlődni, amennyiben ezek örökre velünk maradnának. Fontos meghagynunk, hogy az általunk kutatott települések a középkori Magyarországon több vármegyében helyezkedtek el.³ Az ebből alakuló problémák elkerülése miatt döntöttünk úgy, hogy munkánk a mai Vajdaság Autonóm Tartományban, annak is bácskai részében található településre szűkítjük le, főként a demográfiai, illetve gazdasági szempontok tekintetbe vételével. Így előfordulhat, hogy a ma ismert települések kimaradhattak a munkánkból.

A munkát három csoportosítás alapján igyekeztünk megvalósítani, melyek alapján végül megszülettek megvizsgálandó feltételezéseinek is: a jozefinizmus **demográfiai mutatóinak** változása a Habsburgok betelepítéspolitikájának tükrében való bemutatása (II. József betelepítéspolitikája, hasonlít – megegyezik Mária Terézia szemléleteivel?), a **gazdasági fejlődésnek** a népesség összetételének és számának átalakulásával való összefüggése (A XVIII. század demográfiai változásai a mai Vajdaság területére gazdasági és nemzeti szempontból nagy hatással voltak.), illetve ezen két történelmi fenomén **kölcsönösségének** vizsgálata a felvilágosult abszolutizmus idején (Nagy mértékű gazdasági fejlődés, mely egyenesen arányos a lakosság számának növekedésével.).

A Habsburg Birodalom és az európai rendszerek

Demográfiai vetületek a XVI. és XVII. században

„Gazdag föld, szegény ország” - talán ez, az elhíresült szállóige írja le a XV. század végéig, illetve a XVI. század elején a magyar állam gazdasági helyzetét. A középkori magyar állam bukásával az általunk vizsgált területek a század közepéig oszmán uralom alá kerültek.⁴ A XVI. századi oszmán demográfia-, valamint gazdaságtörténelmi kutatásokkal foglalkozók sajnos megfeledeztek egy fontos írott forrásról, a Bartolomeo Georgijevich tollából származó, *De Turcarum moribus epitomeról*. A forrásban a katonák jogai és kötelességei, valamint a már említett földműveléséről szóló bejegyzések is, emellett az adózás, a

³Lásd: Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest, 1966, 201-244, 704-732, 835-907.

⁴A térség elfoglalásával kapcsolatban számos kérdés merül fel. Ezek közül az egyik az oszmán hódítás végének pontos meghatározása. Bács várának elfoglalása, mely a térség helyégei közül a legtöbb vitát váltotta ki, az elmúlt időszakban számos új felfedezésnek lett tárgya. Lásd: Zoltán Györe, Attila Pfeiffer, Došli su Turci, ali odmah i odlaze? In: Ivana Živančević- Sekeruš, Željko Milanović (Ur.), *Susreti kultura*, Novi Sad, 2019, 289-304.

kereskedelem és egyéb gazdasági szokásokat is megemlíti, melyek kapcsolódnak Bácskához is.⁵

A bácskai települések tanulmányozásához hozzájárul az 1522-es dézsmalajstrom. Az általunk vizsgált területek több vármegyében helyezkedtek el. Ezek közül a Bács vármegyében elhelyezkedő települések 1522-es összeírását tudjuk leginkább analízis alá vetni, hiszen ebben jegyezték fel a legtöbb adófizetőt, illetve ez a dokumentum maradt meg arányait tekintve a legnagyobb mértékben.⁶

A lakosság északra történő migrációja számos társadalmi réteget érintett. A mohácsi vész után a még életben maradt nemesi családok tagjai északi irányba menekültek. Az addigi elit kipusztulásával egy új megteremtésre volt szükség, a háborús helyzet pedig ezt a szükségletet csak fokozta. Ennek a végső eredménye a nemesi titulusok devalvációja, illetve egyre nagyobb számban való megjelenése volt.⁷ Ezen kívül a hétköznapi lakosság körében is megfigyelhetők bizonyos számbéli és társadalmi változások. A hódoltsági területek általunk kutatott településein a XVI. század végéhez közeledve egyre több település vált elhagyatottá, melyek a XVII. században már elmocsarasodottak, teljesen eltűntek a térképekről. Az északabbra elhelyezkedő települések lakossága a hódoltság elején gyakran stagnál, esetenként emelkedik. Ennek logikus magyarázata, hogy az emigráló lakosság egy része folyamatosan települ át, azaz nem hagyja el rögtön a hódoltsági területeket, hanem egy másik olyan helységben telepszik le, amely szintén török kézen található.⁸ Az említett tendencia azonban nem csak a magyar lakosság körében szembetűnő. A drasztikus demográfiai adatok, melyeket a török defterek és az útleírások is igazolnak, az egész hódoltsági korszakot meghatározták, társadalmi rang, illetve a nemzeti hovatartozástól függetlenül.⁹ Számos kutatás mutatott rá, hogy a délszlávok a török védelemmel szemben létrehozott határőrvidékről, valamint az

⁵Бартоломеј Георгијевић: Моје робовање у Турској, О обичајима и начину живота Турака, Лозница, 2017, 24-59.

⁶Györe, Zoltán: Именски фонд Бачког кметовског становништва 1522, Нови Сад, 2014, 6-9. Ezen írott történelmi forrás segítségével kiindulópontot tudunk adni az elnépesedés számításának, amennyiben összehasonlítjuk a későbbi összeírásokkal. Azonban ez nem ezen dolgozatunk feladata. Ugyanez vonatkozik a többi vármegyére (Bodrog, Csongrád) is, ám ott kevesebb az összeírt adózó, s nagyobb arányú fragmentációról is beszélhetünk. Az 1522-es dézsmalajstromok nagyban elősegítik a demográfiai, gazdasági, illetve szociális kérdések történelmi elemzését.

⁷Sinkovics István: Útkeresés Mohács után in: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987, 149-150; Pálffy Géza: Baróni a magnáti v Uhorskom kral'ovstve v 16. storočí. In: Federmayer, Frederik (ed.) Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012 17-28.

⁸Morvai Rácz Richárd, Ut sementem feceris, ita metes In: Damir Site (Ed.), Protestáns világnézet- változások és kihívások, Szabadka, 2024, 73. A török hódoltság egyes végvárrendszerei összeírásait az általunk kutatott településeken lásd: Hegyi Klára, A török hódoltság 2. köt, 2007, 924-954 (Szegedi szandzsák).

⁹Természetesen itt nem a modern nemzet koncepciója alapján tettünk említést. A délszláv népek esetében az említett jelzőt az úgynevezett rácokra, tehát a délszláv népekre értjük.

általuk egykor lakott államok területeiről tömegesen vándoroltak, szintén északi irányba. Ehhez a háborús helyzet mellett a különböző betegségek és szociális problémák is hozzájárultak. 1579-ben például a határőrvidéken számos halálesetet jegyeztek fel, melyeknek a pestis¹⁰ volt az oka.¹¹ Ugyanígy 1623-ban a rác¹² tömegek az éhínség miatt szintén tömegesen érkeztek a határőrvidéktől északabbra helyezkedő területekre.¹³ Hegyi Klára is arról számol be, hogy a délszláv eredetű lakosság a XVII. században kezd nagyobb arányban megjelenni a középkori Magyarország területein.¹⁴ A XVI. század végén, illetve XVII. században a magyar lakosság aránya folyamatosan csökkent, míg a más nemzetiségű lakosság aránya folyamatosan növekedett. Ezek a demográfiai konjunktúra változások nem csak a vallási és szociális összetételt, hanem a gazdasági hálózatok és a városhálózatok megváltozását is eredményezték. A szűkülő piacért való versengés további negatív demográfiai eredményeket is okozott.¹⁵ A szerbek például a kereskedelmi lehetőségeket kihasználva Szeged környékén egyre gyakrabban kezdtek kereskedelmi kapcsolatba a törökökkel, valamint a magyarokkal.¹⁶ Az északi megyékben már felfigyelhettünk az

¹⁰Radmila Tričković, szerb oszmanista tanulmányaiban gyakran kiemelte, hogy a pestis nem múlik el, csak átalakul, esetleg egy másik területen gyilkol. Eszerint folyamatosan jelen van a modern kori világban (főként a XVII- XVIII. században) s a népek, illetve emberek találkozásával egymásnak átadják a betegséget. Így amennyiben egy területen sikerül izolálni, a másikon akkor ismét járvány tör ki.

¹¹Божин С. Дабић, Мала Влашка, Нови Сад, 2020, 31.

¹²A rác jelzöt úgy a magyar, mint a szerb történetírás is elismerte az középkori Szerbia területéről érkező délszláv népekre.

¹³Uo. 63.

¹⁴Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I. kötet, Budapest, 2007, 352-353.

¹⁵Ennek magyarázatára egyszerű logikus következtetéssel is könnyen felelhetünk. Ugyanis a kevesebb jövedelem negatívan hat a közvéleményre, valamint az egészségügyi és szociális körülményekre is. A jövedelem hiányában az elszegényedő családok esetében a halvaszületett csecsemők aránya is nagyobb. Így a demográfiai mutatókat további csökkenő tendencia jellemzi. Ezt a példát bizonyított elmélet is megerősítheti. Thomas R. Malthus olyan elméletet mutatott be, mely szerint a népességnövekedés nem fenntartható az élelmiszertermeléshez képest. Szerinte az élelmiszertermelés aritmetikai sorozatban (1, 2, 3, 4) növekszik, míg a népesség geometriai sorozatban (1, 2, 4, 8), ami azt jelenti, hogy az emberek száma idővel meghaladhatja az élelmiszertermelés lehetőségeit. Ezáltal a csökkenő gazdasági mutatók negatívan hatnak a népességnövekedésre.

¹⁶Нинковић, Ненад (2023): Срби у Сегедину између 1686. и 1716. In: Блатешић, Александра, Божанић, Снежана (ур.), Годишњак. Нови Сад, 141-142.

elszlovákosodás¹⁷ jelenségére is, mivel egyes magyar lakosok átvették a betelepült szlovák lakosság szokásait és nyelvét.¹⁸

A XVII. század hosszú háborúi alatt nagy változások keletkeztek. A legnagyobb változást a XVII. század első felében a 30 éves háború váltotta ki. Egyes területeken ugyanis a lakosság közel 90%-a eltűnt a halálozás és az elvándorlás következtében.¹⁹ A nagy bécsi háborút követően a visszafoglalt területekre folyamatosan új lakók érkeztek úgy spontán migráció, mint a tervezett betelepítés valamely formájának²⁰ következtében. Mindössze fél évtizeddel a karlócai békekötést (1699) követően a Rákóczi- szabadságharc egy fontos eseménye zajlott- az első bácskai hadjárat (1704). Az ekkor Szeged környékén háborúzó katonák feljegyzéseiből következtethetünk az akkor uralkodó betegségekre, a háború okozta, valamint a szociális problémákra, mint például az éhínség.²¹ Következtetésként kijelenthetjük, hogy a Rákóczi- szabadságharc végezetével olyan körülmények alakultak ki a Habsburg Birodalomban, főként annak déli peremvidékein, amelyek lehetőséget teremtettek a kolonizációs folyamatok megkezdéséhez.²²

Gazdasági vetületek a modern kolonizációs folyamatok kezdetéig

A pusztító háborúk, valamint a lakosság csökkenésével természetesen megváltoztak a gazdasági mutatók is. A déli vidékeken az oszmán hadak már a XVI. század első nagyobb

¹⁷ A szerző véleménye szerint a hódoltsági vidékeken, valamint a Habsburg Birodalom déli vidékein előbb történt meg a nemzet kialakulása. Ennek bizonyítására egy példát említenék. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor éles szóváltásba került III. Arzén, illetve II. Rákóczi Ferenc. Ennek következményeként hosszas levelezés alakult ki, melyeket tanulmányozva észrevehető a nemzeti színeződés, valamint a magyar és a szerb nemzeti érdekek érvényesítése. Amennyiben nem is alakult ki a nemzet koncepciója ekkor, bizonyos, hogy a németek Bánátba való telepítésekor már erős szembenállás tapasztalható a más nemzetiségűekkel. Így a kis létszámú csoportok, mint például az olaszok és spanyolok hamar eltűntek a térségből, mivel asszimilálódtak. Ez is lehet a nemzet kialakulásának egyik jele, hiszen Nyugat- Európában a vallás körüli kérdések voltak az asszimilációs, valamint háborús folyamatok gyújtói, míg az általunk vizsgált vidékeken a gazdaság, a nyelv és a szokások különböztetik meg a lakosságot.

¹⁸ Pálffy Géza, Hungary Between Two Empires 1526–1711, Bloomington, 2021, 187-189; Zimányi Vera, Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig in: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987, 285-292, Zimányi V, A mezőgazdaság fejlődése in: Magyarország története, 937-941; János J. Varga, Die Migration der Slowaken, Rumänen und Serben im Königreich Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert in: Mathias Beer (Hrsg.) Danubiana Carpathiaca Band 7 (54), München, 2014, 36-39.

¹⁹ S. H. Steinberg, The Thirty Years War and the conflict for European hegemony 1600-1660, New York, 1966, 105-107; Jaroslav Pánek, The Czech estates in the Habsburg Monarchy In: Pánek, Jaroslav; Tůma, Oldřich (ed.), The History of the Czech Lands. Chicago, 2018, 223-238; Jiří Mikulec, Baroque Absolutism. In: Pánek, Jaroslav; Tůma, Oldřich (ed.), The History of the Czech Lands. Chicago, 2018, 255-270.

²⁰ A kategorizációról a dolgozat egy későbbi bekezdésében lesz szó.

²¹ „...sok nyomorúságokat, Ihséget szenvedtünk, és nem többet, hanem sok tötüt nyertük.... városokat, Falukat, az merre mentük egészen tűzzel megemésztettük és onnat vissza térvén die 20 praesentis Szegedet meg szállottuk...” MNL- BAZ Fasc. 217. Nro. 125

²² Mandula Tibor, Gróf Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki nagy sváb telepítése In: Tamás Edit (Szerk.), A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. II, Budapest, 2003, 205-212; Gerhard Seewan, Geschichte der Deutschen in Ungarn – Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. Marburg, 2013, 110-115; Vladimir Abramović, The Appearance of Plague in Two Minority Communities In: Acta Historiae medicinae, Beograd, 2013, 59-61.

támadásitól kezdve folyamatosan megvetették lábukat. Ahogyan már előbb említettük, az említett katonai események miatt a lakosság északra menekült. A régi latin mondás, miszerint: ahol a népesség, ott a pénz (Ubi populus, ibi obulus) a vidékeinken is bizonyítást nyernek. Mivel a lakosság egyre nagyobb része menekült északra, így a gazdasági csomópontok is egyre inkább északabbra kezdetek kialakulni. Ennek alátámasztására talán az 1567-ben megalakult²³ Szepesi Kamara a legjobb példa.²⁴ A nagyobb európai hatalmak esetében is elmozdulásra lehetünk figyelmesek, ami a gazdasági csomópontokat illeti. A nyugat-európai, valamint a délkelet-európai hatalmak között fennálló feszültségeket csak tovább fokozta a XV. és XVI. században az újonnan felfedezett területek meghódításáért folyó harc. A tőke ebben az esetben nem északra, hanem nyugatra irányult. A kolonializmus előestéjén, illetve derekán egyre többször kerültek összetűzésbe az akkori nagyhatalmak és az újonnan megerősödött államok. A gyarmatosítás új gazdasági csatornákat, új árut és új lehetőségeket nyújtott a gyarmatosító országoknak.²⁵ Ennek eredménye lett többek között az infláció, valamint az országok között kialakult feszültség, mely a fegyverkezést is elősegítette. Új európai kereskedelmi útvonalak alakultak ki, valamint a gazdasági stabilitás is sok országban meginogott. Spanyolország a XVI. században három államcsődöt is feljegyezhet magának.²⁶ Az európai gazdaság másik nagy jelensége a Mediterrán térségből való kiszorulás a török előretörés következtében, hiszen csökkent az érdeklődés a Földközi-tengeren át történő kereskedelem felé. Igaz, például Franciaország jó kapcsolatot ápolt az Oszmán Birodalommal, melynek következtében az 1536-os kapituláció következtében számos jogot kapott a francia állam. A Habsburgok szövetsége, mely az Oszmán Birodalommal szemben igyekezett fellépni monetáris politikájában egyre jobban igyekezett támogatni a háborúhoz szükséges erőforrásokat. Az örökös tartományokban is begyűjtött adók természetesen az ipar egyes ágait fejlesztések felé tolták, ám az addigi fellendülő gazdasági ágazatok megsínylelték ezeket a háborúkat. Ezen gazdasági problémákkal azonban az abszolutista monarchiáknak fokozatosan szembe kellett nézniük, melynek eredményeként később új gazdasági programok és nézetek jelennek meg. Igazi áttörésre majd csak a törökök kiűzése után lehet beszélni.²⁷

²³ A feladatok felhalmozódása, illetve a nagy távok miatt került létrehozásra. Azonban amint látszik az 1567-től Kassán működő intézmény az egykori határoktól jóval északabbra működött. Az okokról nyilatkoztunk.

²⁴ Horn Ildikó- Barta János, Három ország egy haza, Budapest, 2020, 19-21; Zimányi Vera, A mezőgazdaság fejlődése In: Pach (Szerk.), 937-973; Zimányi Vera Az ipar helyzete In: Uo., 974-985.

²⁵ Hahner Péter, A gyarmatosítás, In: Rubicon 2023/2-3, Budapest, 2023, 14-16; Márta Fata, Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit, Göttingen, 2020, 35-42.

²⁶ Györe Zoltán: Pregled privredne istorije Habzburške monarhije 1526–1867, Novi Sad, 2024, 46-48; H.G. Koenigsberger, Europe in the Sixteenth Century, London, 1989, 1-3, 29-34, 53-54.

²⁷ Fritz Hartung- Roland Mousnier, Quelques problèmes concernant la monarchie absolue dans: Relazioni. IV, Storia moderna / Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma, 4-11 settembre 1955, Firenze: G.C.

A gazdasági, illetve népesség számával kapcsolatos adatok megértéséhez gyakran az egyéb földrajzi adottságokat is szem előtt kell tartanunk. Az általunk eddig vázolt időszakot ugyanis a klímaváltozás is nagyban befolyásolta. Mint ismeretes, a XVI. század végén, s a XVII. század elején lejátszódott a kis jégkorszak²⁸ is nagyban befolyásolta az általunk vizsgált paramétereket. Az újonnan meghonosított állatok, illetve növények, valamint az addigi klímához hozzászokott flóra és fauna az új környezeti feltételek mellett nem tudta a korábbi terméshozamot produkálni, így újabb gazdasági és szociális problémák alakultak ki ebben az időben. Az adaptációhoz szükséges időszak alatt így más megoldásokra volt szükség, melyet a migráció és az új gazdasági koncepciók segítettek elő.²⁹

A XVII. század során igaz az általunk vizsgált területek nagy része elmocsarasodott, illetve elnéptelenedett, ám a nagy bécsi háborút követően az újonnan letelepülők felvirágoztatták a gazdaságot. A spanyol levéltárakban fellelt dokumentumok- melyek a zentai csatáról számolnak be- analízise után szemmel látható mennyire is fontos a gazdasági elemek kérdése háborús időszakban. A zsákmányolt ágyúk, élelmiszer- és orvosság- tárolók, valamint az egészségügyi és szociális faktorok statisztikája még a spanyol Habsburgokat is érdekelte, hiszen így tudtak következtetéseket levonni a hadakozás végkimeneteléről.³⁰ A zentai csatától a temesvári csatáig terjedő időszakban végbemenő különböző demográfiai változások elősegítették a gazdasági mutatók pozitív változásait. Így például a bunjevacok olyan monopóliumokra tettek szert Szabadkán és környékén, mely elősegítette a XVIII. században való meggazdagodást, valamint a társadalmi ranglistán való előrelépést.³¹ A különböző nemzeti és vallási hovatartozású letelepedők különböző mesterségeket hoztak magukkal. A Péterváradai Sándor például híres volt a zsidók iránti tisztelete miatt. Emiatt sokan telepedtek le az említett városban, illetve annak környékén.³² Egyes települések azonban fennmaradtak a

Sansoni, 1955, 25-44, 49-55; Zeki Arıkan, 1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi in Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2005, 18-21; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, tome 2, Armand Colin, 1990, 209-214, 401-402, 506-514.

²⁸ Gyakran kis Würmként is megjelenik a szakirodalomban.

²⁹ Philipp Blom, *Amikor a világ kifordul a sarkából*, Budapest, 2023, 13, 39, 45-50, 95-101, 235-237; Philip Blom, *Die Unterwerfung*, München, 2022, 145-158, 174-180, 206-220; Jean Meuvret, *L'agriculture en Europe aux XVIIème et XVIIIème siècles* dans: *Relazioni IV*, 1955, 141-143, 148-153.

³⁰ Simancas, Estado, leg. 3940 folia; Savoyai Jenő herceg fővezér 1697. szeptember 15-én, a táborban kelt jelentése I. Lipóthoz. A dokumentumok fellelhetők: Barta László, *Az 1697. évi zentai csata a spanyol államtanács irataiban* in: Barta László- Balassy Ildikó, *A zentai csata*, Zenta, 1995, 11-19; Pálffy, i.m., 178-181.

³¹ Számos bunjevac család kapott nemesi titulust a felvilágosult abszolutizmus végéig. Ezek közül a legfontosabbak: Marković (1690), Šišковиć (1718), Parčetić (1753), Rudić (1755), illetve a Parčetićek másik ága (1790). Lásd: Milan Stepanović, Attila Pfeiffer, Plemićke porodice bačkih Bunjevaca, Subotica, Sombor, 2024.

³² Milan Stepanović, Attila Pfeiffer, *Plemićke porodice bačkih Bunjevaca*, Subotica: Nacionalni Savet Bunjevačke Nacionalne Manjine, Sombor: Norma, 2024, 6-8, 10-12; Бранко Бешлин, Евгеније Савојски и његово доба. Нови Сад: Матица српска, 2016, 299-316, 475-497, 518-523; Branko Bešlin, *Az 1716-os péterváradai csata* In: Buzás Márta (Szerk.), *Csaták, amelyek összekötnek bennünket*, Újvidék: Forum, 2017, 72-

török uralom idejében, s még mai viszonylatban is kiemelkedő gazdasági szerepet töltöttek be.³³ Így például Zobnatica pusztát nem kapcsolták Szabadkához, mivel nem volt kívánatos ezen település megbolygatása gazdasági szempontból. Szabadkán ez idő tájt bizonytalan körülmények uralkodtak, melyeket a törökök kiűzése után a városhoz csatolt puszták segítségével igyekeztek kiküszöbölni.³⁴ Fontos az előbb említettek alapján levonnunk azt a konklúziót, hogy a XVII. század végén már egyes gazdasági konjunktúrák és azok változásai, a törökök kiűzését követően szemmel láthatóak. A termőföldekből gazdag Bácskában³⁵ a szőlőtermesztésről már a XVII. században Evlija Cselebi is beszámolt.³⁶ A termőföldek iránti érdeklődés a törökök kiűzését követően megnőtt, így a szőlőtermelés fokozatosan a homokpusztákra szorult ki. Lalia Gábor számításai szerint 1720-ban például 25 holdon művelték a szőlőt- ez a térségben a legtöbb mennyiségű földterület, amelyen az adott gyümölcsöt termesztették.³⁷ A XVII. században kialakult gazdasági tényezőket a XVIII. században lejátszódó betelepítési műveletek változtatják meg. A Rákóczi- szabadságharcot követően alakultak csak ki olyan körülmények, melyek lehetővé tették a Habsburg- ház számára, hogy a törököktől visszafoglalt területeket ismételten betelepíthessék, s ezáltal vonzóvá tegyék a lakosság számára az itt lévő életet, gazdálkodást. Az addigra elmocsarasodott, gazos területek - melyekről a háború, valamint a rossz életkörülmények miatt a lakosság elmenekült- sok természeti kincset és lehetőséget nyújtottak, ám az újrakezdés egyáltalán nem volt egyszerű.³⁸

85, Павле Шосбергер, Јевреји у Војводини, Нови Сад: Прометеј, 1998, 11-13; Љубивоје Церојевић, Народи на тлу Војводине, Нови Сад: Прометеј, 2014, 118-121, 133-132.

³³Zobnatica (magyarul Andrásnépe) a mai napig létező település. Ma azonban semmi jele annak, hogy a XVII. század végén, illetve a XVIII. század folyamán fontos gazdasági okokból. A XVII. században még csak Emusity-pusztaként ismert vidéken (a mai Bácsstopolya), mely Zobnatica mellett terült el, mocsarak mellett aligha találhattak mást az ott átutazóban lévők. Ma azonban a tízezres lakosú Topolya és az alig 100 lakosú Zobnatica egyáltalán nem tükrözik egykori gazdasági jelentőségeiket. Ezzel igyekeztünk rámutatni a XVIII. századi betelepítések jelentőségére, illetve azok hatásaira az agrár és gazdasági konjunktúrák változásaira.

³⁴1686-ban Zobnaticán 40 háztartást jegyeztek fel. SZTL-F172, 25; Гашипар Улмер, Занатство у Суботици 1686-1779, Суботица: Историјски архив, 1995, 15-18.

³⁵Ennek okait Lalia Gábor a mezővárosok marhatartó jellegéből, illetve a lakosság hiányában véli észrevenni.

³⁶Evlija Cselebi : „szabadkai borvidék.... sok itt a szőlő és a kert... sok a művelt talaj” Karácson Imre (Szerk.), Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664 — 1666, MTA, Budapest, 1908.

³⁷Lalia Gábor, Gazdaságtörténeti pillanatképek Észak- Bácskából, Szabadka: Szabadegyetem, 2001, 9,20-21.

³⁸Славко Гавриловић, Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века, Нови Сад: Матица српска, 2009, 246-247; Золтан Бере, Скица промене етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526-1910 у: Бранко Бешлин (Ур.), Истраживања 15, Нови Сад: Филозофски факултет, 2004, 111-116; Золтан Бере, Ратови и становништво Угарске 1521-1718, Дејан Микавица (Ур.), Истраживања, Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, 123-127; R. Várkonyi Ágnes, Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648-1686) In: Pach ,1273-1283, 1339-1344.

A Habsburg Birodalom és a déli vidékek a XVIII. században

Az új geopolitikai valóság

A Rákóczi- szabadságharc leverését követően, a reményekkel ellentétben, nem sikerült azonnal biztosítani a békét. A spanyol örökösödési háborút követően, melyből az osztrák Habsburgok vesztesként jöttek ki, az Osztrák Császárságnak ismét a Balkán irányába kellett fordítania tekintetét. III. Károlynak uralkodása alatt két háborút is meg kellett vívnia. Míg az elsőben (1716-1718) győztesként ismeretes, addig a második háborúját (1737-1739) már nem sikerült ilyen eredménnyel zárnia. Külpolitikájában emellett még a Pragmatica Sanctio elfogadásáért való „harc”, illetve a lengyel örökösödési háború (1733-1738) foglaltak el figyelemre méltó helyet.³⁹ Látván a gazdasági helyzetet III. Károly (1711-1740) különböző intézkedéseket vezetett be. 1712-ben ismételten betiltotta a külföldről származó drága árucikkek vásárlását, 1718-ban pedig a sziléziai⁴⁰ textilipar és annak exportjának fellendítésének érdekében császári szabályozásokat adott ki, melyeket 1738-ban megújított. Emellett 1719-ben megalapította az úgynevezett Privilegierte Orientalische Kompaniet Bécsben. Ugyanebben az évben Fiumet és Triesztet szabad kikötővárosnak kiáltotta ki.⁴¹ Az útépitések mellett a kereskedelmet a rövidéletű Császári Kelet-indiai Társaság (1722-1731) is fontos eleme a gazdaság fejlődésének elősegítésére az újonnan kialakult geopolitikai körülmények tükrében.⁴²

A legnagyobb kihívásokkal azonban Mária Terézia (1740-1780) uralkodásának idején kellett szembenéznie az államnak. Az osztrák örökösödési háborút vesztesként elhagyó Habsburgok továbbra sem nyugodhattak meg, hiszen a növekvő porosz veszély a hétéves háborúban (1756-1763) ismételten kulminált. Igaz, a hubertusburgi békével Ausztria végleg elveszíti Sziléziát⁴³, de II. József számára édesanyja politikai háttérrel szerez a következő császárválasztására.⁴⁴ A felvilágosult abszolutizmus idejében az utolsó fontos külpolitikai

³⁹Györe Zoltán, *Habsburg monarchia 1526–1792*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, 276-284; Dorothy Gies McGuian, *Familie Habsburg 1273-1918*, Bastei Lübbe, Köln, 1990, 348-353; Paula Sutter Fichtner, *The Habsburg Monarchy 1490-1848*, London: Red Globe Press, 2003, 59-63.

⁴⁰ Szilézia már ekkor az állam legfejlettebb vidékének számított.

⁴¹ Érdekesség, hogy postahálózatot a főváros és a tenger melléki városok között majd csak 1786-ban indítanak.

⁴² Paul Leuilliot, *Les industries textiles* In: *Relazioni IV*, 1955, 286-290; Györe, i.m., 2024, 148-153; Boro Bronza, *Austrian trade towards the Ottoman Empire and Asia during the 18th century* in: Nenad Lemajic (Ur.), *Istraživanja 27*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016, 139-148.

⁴³Az aacheni békekötés értelmében, 1748-ban Mária Terézia már lemondott majdnem egész Sziléziáról, ám megszerezték Dél- Németalföldet.

⁴⁴Lázár Balázs, *Hadik Berlinben*, Budapest: Hadiakadémia, 2024, 18-33; Györe, i.m., 2014, 302-315; Fichtner, i.m., 2003, 64-67.

esemény az utolsó osztrák- török háború, mely II. József uralkodásának idejében robbant ki. Ezen külpolitikai eseménynek igaz nem volt rövidtávú geopolitikai hatása, ám hosszútávon kulturális, demográfiai és geopolitikai eseményekről beszélhetünk. II. József igaz a szerbek szempontjából megbecsült uralkodónak számított, ám a német kulturális hatásokat folyamatosan felváltotta az orosz befolyás, az oszmán megtorlás elől pedig sokan a Habsburgok államának déli vidékein kerestek menedéket. Az ebben az időben zajló orosz-török háború pedig megalapozta a XIX. század orosz külpolitikájának kurzusát- a pánszlávizmust.⁴⁵

A demográfiai és gazdasági változások Dél- Magyarországon a XVIII. században a jozefinizmus kezdetéig

A felszabadított területeken lévő egykori közigazgatási területeket újjáalakították: 1698-ban Bács vármegyét⁴⁶, 1699-ben Bodrog vármegyét. A két vármegye és az újonnan létrehozott katonai határőrvidék között gyakori feszültségek voltak érezhetőek. A politikai, illetve területi háttér mellett gazdasági háttere is volt ezen vitának. Ennek az adófizetés, valamint a különböző munkavégzések álltak hátterében.⁴⁷ Mivoltát természetesen a lakosság nemzeti összetételében, valamint azok munkavégzési lehetőségeiben is felismerhetjük.⁴⁸ A lakosság száma ekkor a magyar területeken körülbelül 3 millió körül mozgott, ami jóval kisebb a mohácsi vést megelőző számadatokhoz viszonyítva. A bácskai térség betelepítésének gondolata már 1695-ben felmerült. Rengeteg térség csak a nevét őrizte meg, mindössze az egykori települések egy harmada volt lakott.⁴⁹ Statisztikai adatok mutatnak rá az akkor még dunai, valamint tiszai határőrvidéki területek lakosságának összetételére, valamint egyes gazdasági ágazatok fejlettségére, illetve elterjedtségére. Annyi bizonyos, hogy az említett térségekben fiatalabb lakosság volt, valamint a spontán migráció és a transmigráció is gyakori volt – valószínűleg a jobb életkörülmények után való vágyakozás miatt. A bácskai vidékeken, a lakosság és az házi állatok hiány miatt volt elegendő megművelhető föld,

⁴⁵Татьяна Васильевна Черникова, История России. Том 1: С древнейших времен до конца XVIII века, АСПЕНТ ПРЕСС, Москва, 2022, 659-663; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Никовић, Срби у Хабзбуршкој монархији књига I, Прометеј- РТВ, Нови Сад, 2016, 349-356; Györe, i.m, 2014, 356-361.

⁴⁶Alakuló gyűlését Baján, második közgyűlését Bácsban tartották. Székhelye ezután 1713-tól Baján, majd 1786-tól Zomborban volt. 1729 után Bodrog vármegyét beolvasztották Bács vármegyébe.

⁴⁷A határőrvidéken élők, akik katonai feladatokat láttak el, felmentést nyertek az adófizetés alól. Sokan azonban ezeken a területeken nem foglalkoztak katonai ügyekkel, így egyes településeken, mint például Szabadka és Zombor földműveléssel foglalkoztak, de mégsem fizettek adót.

⁴⁸Pfeiffer Attila, Magyarország demográfiai és gazdasági helyzete a karlócai békétől a belgrádi békéig (1699-1739) In: Silling Léda (Szerk.), Az alföld. Petőfi-200, Szabadka: Szekeres László Alapítvány, 2024, 14-15,17; Ђеђе, i.m, 2004, 110-112.

⁴⁹A gazdaság siralmas helyzetére Bercsényi Miklós idézetével mutatott rá: „Aki Bácskába akar lemenni, az vigyen magával kenyeret, mert ott egész napi járóföldön nem talál élelmet.”

amelyet a mezőgazdasági irányzatok fejlesztésére felhasználhattak. A Bánság helységeinek, illetve lakosságának (házak) összeírása 1717-ben, Mercy kormányzósága alatt zajlott le. A térség tanulmányozásához elengedhetetlen elem az 1720-as összeírás.⁵⁰ III. Károly emellett szorgalmazta a betelepítéseket is, uralkodásának idején bolgár, német, olasz, román, szerb települések⁵¹ jöttek létre Bánátban. A gazdasági mutatók javulásnak indultak, így előrelépés tapasztalható a bányászat, az erdészet, illetve a gazdálkodás (kereskedelem, mezőgazdaság, kézművesség) terén. Az összeírások alapján a legnépesebb települések Baja, valamint Futak. A természeti erőforrások alapján pedig a vármegye székhelye, Zombor a leggazdagabb. Egyes bácskai települések mindkét összeíráson megjelennek, a részletesebb az 1720-as összeírás.⁵²

Mária Terézia időszakát számos újdonság jellemezte. Ezek közül a betelepítések erőssége az egyik legkiemelkedőbb. A szervezett betelepítések mellett a deportáció⁵³, spontán migrációk és a transzmigráció jelensége is hozzájárult a népesség számának növekedéséhez. Az ebből fakadó változások számos szociális és nemzeti változást idéztek elő. A tereziánus kolonizációt tekintve Borislav Jankulov a múlt század derekán három szakaszt különített el: korai tereziánus (1740-1749), középső tereziánus (1749-1772)⁵⁴ és kései tereziánus (1772-1780) betelepítést. Ami a nemzeti összetételt illeti, már korábban is beszámoltunk erről a változásról, ám a XVIII. század derekán ezek a jelenségek egyre intenzívebbek. A bunyevácok, akik a XVII. században már megérkeztek Bácskába egyre nagyobb számban kezdenek idetelepedni, mellettük folyamatosan nagyobb számban jelennek meg a zsidók⁵⁵ is, akik első nyomait már a XVII. század utolsó éveiben is fellelhetjük. A ruszinok, valamint a szlovákok⁵⁶ is ekkoron kezdenek tömegesen erre a területre érkezni.⁵⁷ A Bácskában kevésbé

⁵⁰III. Károly 1711-ben kérte a magyar állami rendeket egy szabályzat elkészítéséhez, mely 1715-ben készült el ebben az évben került összeírásra először a térség.

⁵¹A települések nemzeti összetételét lásd: Pfeiffer Attila, i.m., 2024 28-30.

⁵²Sárközi Ferenc: Az idő sodrásában, Feketics, 2000, 20-22; Ђеђе, Ратови и становништво Угарске 1521-1718, 2014, 125; Pfeiffer, i.m., 2024, 26-32; Akoš Koroknai, Problemi zadruga u Podunavskoj i Potiskoj granici In: Čedomir Popov (Ur.), Istraživanja 3, Novi Sad, 1974, 55-59, 73-93; Гавриловић, i.m., 2009, 12-14; Иван Јакшић, Из пописа становништва Угарске, Нови Сад, 1966, 19-25, 70-72, 105-111.

⁵³Mária Terézia korában négy nagyobb deportációs hullámról tudunk.

⁵⁴A bácskai telepítések szempontjából ez a legfontosabb időszak.

⁵⁵Korábban is megemlítettük már, hogy Újvidéken telepedtek meg először, hiszen itt tudtak legjobban érvényesülni. Letelepülésüket megnehezítette a Budán, 1725-ben megalapított Királyi Helyhatóság. Ennek ellenére egyre nagyobb számban jelennek meg, egyre több településen, főleg a Szabadka- Újvidék- Zombor háromszög területén belül.

⁵⁶Borovszky azon véleményen van, hogy a luteránus tótok letelepülésével növekedett meg számosabban a protestáns lakosság száma, illetve ők lettek ezen lakosság kemény magja.

⁵⁷Daniela Marčoková, Z dejín Základnej školy v Kysáči : (1785–1945), Novi Sad: Filozofski fakultet, 2023, 23-32, Јанко Рамач, Руснаци у Јужней Угорскеј (1751–1918). Нови Сад: Войводянска академия наукох и уметносцох, 2007, 54-74.

jelenlévő népek is megjelennek, főleg a B ns ggal határos téren; mint például a románok vagy a bolgárok.⁵⁸

A gazdasági változások természetét két szempont alapján tudjuk tanulmányozni. Az egyik a már meglévő települések magasabb rangra való emelése ⁵⁹, a másik pedig a letelepülők által  jonnan létrehozott, illetve megújított településeken végrehajtott műveletek, melyek célja a gazdasági műveletek végrehajtásának megkönnyebbítése. A már nagyobb rangra emelt városokban új mesterségek jelennek meg – Újvidéken az utcák burkoltk vel való lefedését a cinc rok kezdik végezni, a sz l r l híres Szabadkán először jegyeznek fel bodn rt, Zombor pedig 1778-ban szabadalmaztatott kereskedői egyesülettel rendelkezett.⁶⁰ Az  jonnan létrehozott települések gyors fejlődését szemlélteti az is, hogy a középső tereziánus telepítés elején létrejött városok egy évtizeddel később már intenzíven igyekeztek kihasználni a természeti adottságokat valamilyen gazdasági irányzat fellendítésére.⁶¹ Topolyán, amit az 50-es évek elején kezdtek telepíteni, már 1765-ben sz razmalmot működtetnek, azután, hogy gazdasági helyzetükről 1764-ben panaszlevelet  rnak a lakosok. Az 1769-ben ismét benépesített Kishegyesen is rövid időn belül három sz razmalomr l vehetünk tudomást 1778-ban. A két település között rendkívüli kereskedelmi kapcsolatról is beszélhetünk. A települések kielégítő  sszek t ts ge miatt m g a nemesek között is észrevehető a transzmigráció, hiszen a betelepítést végző nemesi családok fejei vagy leszármazottjai gyakran települnek  t más helységekre gazdasági és politikai okokból.⁶²

A szociális helyzet javulása is megfigyelhető ebben az időszakban. Az urbéri rendszer létrejöttével a központi hatalom igyekezett szabályozni a földesúr és a jobbágy viszonyát, ezzel is meg vva az alsóbb rendeket a túlterheléstől- Bácskában a szesszi k nagysága 32-36

⁵⁸Mir a Maran, Rumuni u gradovima ju nog Banata u drugoj polovini XIX i po etkom XX veka u: Љиљана Суботић (Ур.), Сусрети култура, Нови Сад: Филозофски факултет, 2006, 361-365; Шосберг r, i.m, 1998, 11-15; Stepanovi -Pfeiffer, i.m, 2024, 6-13; Borislav Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Novi Sad, 1961, 13-34.

⁵⁹ jvid k 1747-ben, Zombor 1748-ban, Szabadka 1779-ben lett szabad királyi város.

⁶⁰A három várost összekötő utakon s mos kis települést alapítanak a letelepülők, melyek gazdasági prosperit sukat leginkább földrajzi elhelyezkedésüknek köszönhetik. Muhi János, Zombor története, Zombor, 1944, 127-130, Улмер, i.m, 1995, 109-112, Васа Стајић, Привреда Новог Сада 1748-1880, Нови Сад, 1941, 26-29.

⁶¹ rdekess g, hogy az egykori feljegyzések alapján létezett egy folyó Topolya  s Kishegyes között, amit később vagy kisz r tottak, vagy elv gtak a forrástól, hogy könnyebb legyen a két település közötti kereskedelem kiv telez se.

⁶²Brindza Károly helytelenül elemzi könyvében az egyik sz razmalommal kapcsolatos dokumentumot, emiatt saját elemzés  l  kellett venn nk azt. Raczkovics Dávid kereskedő ugyanis nem csak adót, hanem a topolyaiak b r t sem fizeti. Lásd: VL-BB-196/1764, VL-BB-36/1765. Virág Gábor: Kishegyes, Újvidék, 2002, 51-53, 62-64, Brindza Károly, Topolya és környéke malomipara, Topolya:  itokombinat, 1998, 21-23, 31-35; Virág Gábor, Kishegyes újratelepítése és a N medyek In: Németh Ferenc (Szerk.): Bácsország, 2019/4, Szabadka, 2019, 45.

holdat tett ki.⁶³ Az oktatást illetően a Ratio Educationis kihirdetése után⁶⁴ egyre több iskola kezdett megnyílni a térségben. A szociális politika sikereit az is bizonyítja, hogy egyes településeken a hajléktalanokról folyamatosan gondolkodni kezdenek, emellett befogadóközpontokat és árvaházakat is nyitnak. A kulturális sokszínűség is megjelenik a térségben, főleg Nyugat-Bácskában, Zombor környékén, ahol a különböző népek különböző szentek tiszteleteit tartották.⁶⁵

Összeségében kijelenthető, hogy a migrációk által végbemenő változások pozitívan hatottak a gazdasági mutatókra a jozefinizmus kezdetéig. Egy fontos konjunktúrára azonban nem hívták fel a történészek a társadalom figyelmét. Szabadka szabad király városi rangra való emelése után egyre inkább ide tolódik a gazdasági, politikai csomópont a bácskai régióban, míg a szerbek, akik intellektuális központnak Zombort⁶⁶ tekintették, fokozatosan Újvidék irányába kezdtek fókuszálni, így a XIX. század folyamán az a Szerb Athénné alakult át. Ezen változások alapjait Mária Terézia fektette le, ám II. József vitte őket végbe gazdaság- és demográfiapolitikája által. A migrációk hatása tehát a gazdasági változásokra tehát figyelemre méltó.⁶⁷

A jozefinizmus kora (1780-1790)

A politikai háttér és statisztikai feljegyzések

II. József uralkodását, a már említett geopolitikai háttér mellett számos más, belpolitikai változások is jellemezték. A kalapos király belpolitikai tevékenységéhez felvilágosult uralkodóhoz híven saját tapasztalatai alapján szerzett tudást. A katonai határőrvidék⁶⁸ területén és az azzal szomszédos területeken először 1768-ban járt. Később több alkalommal fordult meg ezeken a településeken. Legfontosabb útja Zomborba vezetett, ahol 1786 július 8-án járt. Az itt élő ferenceseket, miután megbizonyosodott arról, hogy azok tanítással nem foglalkoznak, azonnal ki is költöztette. Ebből is látszik a törvények betartatása

⁶³Eckhart Ferenc: Magyarország története, Budapest, 1933, 204-206, Györe, i.m, 2024, 178-181.

⁶⁴A térségre vonatkozólag 1777. 11.10-én hirdették ki, Újvidéken.

⁶⁵Silling István: Szentisztelet és népi vallásosság a Vajdaságban, Újvidék, 2014, 22-27, 38-40; Pálinkás József: Szabadka népoktatása 1687-1918, Szabadka, 1974, 13-14; Гашипар Улмер: Просјаци у Суботици, Суботица, 1994, 29-33.

⁶⁶1778-ban itt nyílt meg a Szerb Tanítóképző- Prepandijum.

⁶⁷Fata, i.m, 2020, 85-89,118-120, 187-196; Sylvia Hahn: Historische Migrationsforschung, Frankfurt, 2012, 17,31-36,87-89,96-103.

⁶⁸Mária Terézia fokozatosan kezdte megszüntetni, illetve csökkenteni a határőrvidék területét. Az általunk kutatót települések II. József idején már nem voltak részei a térségnek.

a gyakorlatban is.⁶⁹ A bácskai települések fejlődésének szempontjából a Türelmi Rendelet (1781) kiemelt jelentőséggel bír. Addig ugyanis a protestáns egyházak a Drávaszögben és Szlavóniában léteztek.⁷⁰ 1781 után azonban már tömegesen érkeznek, illetve telepíttetnek be valamilyen protestáns egyház tagjai a térségre, főként 1785 és 1787 között. A Türelmi Rendelet szövege megemlíti, hogy a linzi béke óta a protestáns vallásgyakorlat erős korlátozásnak van kitéve. 1781 után a nem katolikusoknak, kiemelve az ágostai, helvét és görögkatolikus egyházakat, engedélyezett a vallásgyakorlás, szakrális építmények építése. A keresztesítés, magán vallásgyakorlást, valamint a különböző egyházak tagjainak tiszteletét is megemlíti a dokumentum. A szabad királyi városokban azonban az egyházalapítás sokat várattatott magára, hiszen ez majd csak a XIX. század első éveiben valósult meg. A kutatásunk számára még a szabad pályaválasztás és a parasztok védelméről szóló intézkedések is fontosak.⁷¹ A zsidók helyzete azonban Újvidéken, ahol egy ideig a legnépesebbek voltak, s ahol legjobban tudtak érvényesülni folyamatosan romlott a szabad királyi városi cím megszerzését követően. II. József korában különböző törvényekkel szabályozták a házassági szokásaikat, üzleti⁷² és gazdasági lehetőségeiket, valamint korlátozták költözési lehetőségeiket is, így bányászati térségekbe nem költözhetek át. Emellett számos az öltözködéshez és a viselkedéshez kapcsolatos szabályozást vezettek be az említett évtizedben. II. József uralkodásának második felében már kezdett megváltozni a zsidók iránti közhangulat, ám ennek ellenére hosszú ideig maradtak nem kívánatos személyek. Ezt bizonyítja a letartóztatások, illetve jogi üldözések száma is.⁷³

Ezen kor két áttörése a népességösszeírás, valamint a katonai felmérés elkészítése. A gazdasági és tudományos fejlődéshez szükséges emberi erőforrásokat a betelepítések által igyekezett a központi hatalom véghez vinni. Ennek sikerességét csak a népesség összeírásával tudták csak ellenőrizni. 1784 és 1787 között elkészült az első teljes összeírás. A szabad királyi városok, Szabadka, Zombor és Újvidék esetében pontosabb adatokat kaphatunk a központi

⁶⁹ Barta János, *Újjáépítés és modernizáció*, Budapest: Kossuth Kiadó, 2020, 108; Borovszky Samu, *Bács-Bodrog vármegye II*, Budapest, 1909, 218; Márta Fata, *Migration im kameralistischen Staat Josephs II*, Münster, 2014, 95-97.

⁷⁰ Egyes településeken, melyeken később nagyobb telepítések mentek végbe már az 1760-as években találhatunk nyomokat a protestánsok jelenlétére. Emellett egyes településeken a szlovák, illetve a német jelenlét is magával hozta a protestantizmus jegyeit.

⁷¹ Barta, i.m., 114-118; Eckhart, i.m., 212-214; Hegyi Ádám: *A Szerbiai Református Keresztény Egyház bácsfeketehegyí levéltára (1770–1999)* in: Kovács Eleonóra (Szerk.): *Levéltári Szemle 74*, Budapest: MNL, 2024, 73-74; Sinkovics István (Szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1968, 1045-1053; Morvai-Rácz, i.m., 83.

⁷² A kocsmatartás kapcsán számos rendeletet adtak ki 1781 és 1784 között.

⁷³ Илочбепреп, i.m., 21-23; Radó Imre- Mayor József: *A noviszádi zsidók története*, Novi Sad: Urania, 1930, 32-34; Eugen Werber: *Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in Novi Sad* in: Kurt Schubert (HGG.): *Studia Judaica Austriaca*, Eisenstadt, 1972, 96-100.

összeírás alapján, míg a kisebb települések esetében a helyi, egyházi adatok elemzése nagyobb sikert eredményezhet⁷⁴, főleg úgy, hogy 1785 és 1787 között számos bácskai település jött létre, melyek adatait az akkori központi, illetve regionális összeírások még nem is tartalmazták. A Jugoszláviához, 1920 után csatolt területek lakossága biztosan meghaladta már az egy milliót, míg a bácskai régió lakossága 227 ezer volt, Szabadka pedig a legnépesebb településsé nőtte ki ekkora magát.⁷⁵ Az 1764 és 1787 között az egész Habsburg Birodalom területén megtörtént katonai topográfiai felmérés 1780 és 1784 között Magyarországon is végbement.⁷⁶

⁷⁴ A Bács-Bodrog vármegyéhez kapcsolódó pontos adatokat II. József halála után megsemmisítették.

⁷⁵ Dányi Dezső- Dávid Zoltán, AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁS 1784–1787, Budapest: KSH, 1960, 6-10, 29-30; Antal Hegediš, Katarina Čobanović, Demografska i Agrarna statistika Vojvodine 1767-1867, Novi Sad, 1991, 31-34;

⁷⁶ Peter Jordan, Die Karpaten im Kartenbild in: Mathias Beer (HGG.), Danubiana Carpathica 8 (55), München, 2014, 13-14; <https://maps.arcanum.com/de/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2114768.9296232606%2C6020422.110557739%2C2129282.4103689087%2C6025457.399796024> (hozzáférés dátuma: 2024. 8.11.).

Demográfiai vetületek

Az demográfiai vetületek analíziséhez három szempontot kell figyelembe vennünk: az alapvető jelenségeket, melyek befolyásolják a népesség számát, a telepítés sikereit, valamint a szociális és kulturális jelenségeket.

Betelepítési folyamatok áttekintése

A telepítés sikereit talán a legjobban a statisztikai és a tényközlő adatok szemléltethetik legjobban. II. József uralmát demográfiai szempontból nagyban meghatározta a Türelmi Rendelet. A II. József korában történő telepítések nagyobbik része 1782 és 1787 folyamán zajlottak le. A folyamatokat az újonnan kialakított településeken, illetve a tereziánus kolonizációk folyamán már telepített térségekben játszódtak le. 1782. szeptember 21-én Frankfurtban hirdette ki proklamációját, melynek hatására sokan indultak meg a Rajna vidékéről a bácskai tájakra. 1784 és 1787 között a következő kamarai településeken telepedtek le a németajkúak: Torzsa, Cservenka, Újverbász, Kiskér, Szeghegy, Újszivác, Bulkesz, Járek, Palánka, Kúla, Parabuty, Zsablya, Bresztovác, Csonoplya és Almás. Érdemes kiemelni, hogy vallási hovatatozásukat tekintve kevert összetételről beszélhetünk: találhatunk reformátusokat és evangélikusokat egyaránt.⁷⁷

A magyar telepítések estében leginkább Észak- Bácska területeiről eshet szó. Itt több térségben is történtek telepítések. Szabadka szabad királyi városi címét elnyerve újabb 12 pusztával bővíthette területét. Ezek közül kettőre, Bajmokra és Csantavérre 1785-ben, igaz telepítésük lassú lefolyást igényelt. A Becse-Szenttamás- Csantavér vonalon rengeteg fölterület volt kihasználatlan, emiatt II. József uralkodásának második felében folyamatosan új falvak létrehozását sürgette, melyek nem jöttek létre.⁷⁸ Feketics-pusztá telepítésére 1785-ben került sor, amikor is Kunhegyesről református kunokat telepítettek be, akik közé még egy tucat tiszaburai telepes is csatlakozott.⁷⁹ Moravicára és környékére pedig Karcagról, Madarásról, valamint Jász-Kiserről érkeztek betelepülők.⁸⁰ A kormányzat a már korábban telepített lakosokat, a szlovákokat és ruszinokat is telepítette az 1780-as évek során, azonban itt már nem beszélhetünk nagymértékű, tervezett telepítésekről. A ruszinok például gyakran

⁷⁷ Borovszky: i.m II, 174-175; Fata Márta: Wo das Evangelium nicht gehet, da gibt keine Kirche In: Márta Fata-Anton Schindling (HGG.): Luther und die Evangelisch- Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen, Münster, 2017, 142-143; Márta Fata: Migration im kameralistischen Staat Josephs II, Münster, 2014, 330-336.

⁷⁸ Iványi István: Szabadka története I, Szabadka, 1886, 287, 305; Gyetvai Péter: A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete, Kalocsa, 1992, 267..

⁷⁹ Sárközi, 2000, 34-36; Szabó Lajos: Kunhegyesi „földtelen emberek Feketitsre” költözése 1785-ben In: Bordás Győző (Szerk.): A megtartó egyház, Újvidék, 1997, 20-26.

⁸⁰ Sándor István: A kossuthfalvi református egyház 125 éves története, Topolya, 1911, 6-7.

áttelepültek Újvidékre. A már korábban is őslakos lakosságot pedig a kormányzat igyekezett asszimilálni az új társadalmi elvárások fényében. Így például a cigányok „háziasítása” is nagy figyelmet kapott.⁸¹

A népesség számát befolyásoló folyamatok

A mortalitás és natalitás mellett a bécsi udvar tevékenységei is nagyban befolyásolták a demográfiai változásokat. Mivel az első két fogalom a szociális helyzet vetületeiként is értelmezhetőek, ezért ezekkel a későbbiekben foglalkozunk.

Az első fontos jelenség ebben a korban a (spontán) migrációk fogalma. A korszakban megvalósuló migrációk az általunk vizsgált területeken két okból mentek végbe: a háborúk okozta pusztítások, a gazdasági lehetőségek, valamint a vallási körülmények miatt. A háborúk következtében a lakosság összetétele ismételen változásnak indult. II. József uralkodásának idején a Hóra- felkelés az erdélyi, illetve bánági lakosság vándorlásait idézte elő. Az 1784 és 1785 között lezajlott felkelést véres megtorlás állította meg. A hatalomtól és annak erőszakos viselkedésétől való félelem miatt sok román a kelet-bánági területekről, illetve Erdélyből új hazát keresett magának, sokan pedig ideiglenesen, egyesek véglegesen Bácskában találtak menedéket.⁸² A másik ilyen nemzeti és számbeli változást kialakító esemény az utolsó osztrák-török háború volt. A szerb lakosság már 1781-től kezdve érkezett Bácska területére a növekvő oszmán agresszió miatt, ám nagyobb számokban csak a Kočina krajina, azaz az említett háború kitörése után érkeztek. A tömegek nem várt nagyságot értek el, amire az is rámutat, hogy a térségben nem volt migrációval foglalkozó császári küldött, ami miatt zűrzavarok alakultak ki a térségben. A szociális mutatókat rontotta a menekültek higiéniai és egészségi körülményeinek szörnyű állapota. Sok menekült így nem élt sokáig új otthonában. A szerbek migrációjában egy másik esemény is közrejátszott. Igaz ez nem szávuk növekedését, hanem csökkenését vonta magával. A növekvő germanizációs nyomás miatt sokan Oroszország irányába költöztek ki, s végül a mai Ukrajna keleti területein leltek maguknak lakhelyet.⁸³

⁸¹ Slavko Gavrilović: Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka in: Iz istorije Vojvođanskih Rusine do 1941. godine, Novi Sad, 1977, 20-22; Johann Heinrich Schwicker: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen, Wien, 1893, 53-58, 62-65.

⁸² <https://rubicon.hu/kalendarium/1785-februar-28-horea-es-closca-kivegzese-gyulafehervaron> (hozzáférés dátuma: 2024.8.15.); Церојевић, i.m., 128-129;

⁸³ Fata, i.m., 102-104; Славко Гавриловић, Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX века, Београд, 1969, 127-168; Мита Костић, Нова Србија и Славеносрбија, Београд, 2022, 74-79, 102-113.

A kamarai telepítés, mely a tereziánus kolonizációra jellemzőbb, folytatódott a jozefinista kolonizáció idején is. Azonban ennek az időszaknak egy bizonyos jelensége is van, mely addig nem volt alkalmazott. Mária Terézia idején egyszerű pusztákat telepítettek be, melyek korábban a középkori magyar állam idején lakott területek voltak. Kutatásaink során egy olyan furcsaságra bukkantunk rá, miszerint az olyan településeken, ahová a jozefinizmus idején telepítettek be lakosságot földrajzi változásokat vittek végbe. Ez alatt azt értjük, hogy a különböző pusztákat összevonták, illetve hozzáadták a már korábbi időszakban betelepített településhez. Ilyen például Csonoplya esete is.⁸⁴ A másik lehetőséget Zsablya telepítésének elemzésével tudjuk bemutatni. Első említéseit, illetve a betelepítéshez kapcsolódó dokumentumokat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy tervezett betelepítésről van szó. Urbanizmusát tekintve előre megtervezett módon épült utcák, rendezett geometriai alakban megalakult településről van szó. Míg azonban Csonoplya esetében az utcák elrendezésének módosítását a talajvíz miatt meg kellett változtatni, addig Zsablya esetében az egész települést a régitől pár kilométerre keletre „helyezték át”. Ebben az esetben is a földrajzi kellemetlenségek elkerülése miatt volt szükség az említettekre. A régi település határában lévő pusztákat összevonták, s ezeken hozták létre az új települést, melynek neve Neusablia, illetve Josefndorf lett.⁸⁵

A betelepítéspolitikai másik (két) eleme a történelmi demográfia kutatásának új elemei. A deportáció, valamint a transzmigráció jelensége ugyanis sokáig nem került tanulmányozásra a demográfiai kutatásokban. A deportáció⁸⁶ és a transzmigráció⁸⁷ jelensége nagyban összefonódik, gyakorta a fogalmakat ugyanúgy használják a történészek, azonban minimális különbséget kéne tenni a kettő között. A transzmigráció esetében ugyanis gyakorta marad valamilyen kapcsolat a korábban lakott település lakóival, illetve a vándorlók hagyhatnak maguk után valamilyen maradandó változást úgy a demográfiai, mint a gazdasági vetületekben. Azonban mivel ezt saját véleményünk alapján szabtuk meg, maradunk az elkövetkező kutatásokig a fogalmak azonosságánál.⁸⁸

⁸⁴ Szlávics Károly: Fejezetek a csonoplyai németek történetéből: betelepítés és kitelepítés, In: Németh Ferenc (Szerk.), Bácsország 81., Szabadka, 2017, 35-36; Borovszky i.m I, 70-71.

⁸⁵ Györffy, i.m, Borovszky, i.m I, 179-180. A teljes folyamat 1784-ben fejeződött.

⁸⁶ Steiner definíciója szerint: „A deportálások állami rendeletre végrehajtott, tervszerű kényszerű elhurcolások, melyek során kiválasztott népcsoportokat katonai kísérettel vagy más őrzőegységekkel szállítanak egyik A helyről a B helyre, ahol az utóbbi helyet általában életre szóló eltiltás terhe mellett nem lehet elhagyni.”

⁸⁷ Beer rámutat a transzmigráció vallási hátterére. Meg kell említenünk azt is, hogy a transzmigráció esetében az említett B helyről gyakorta költöznek át egy bizonyos C helyre. Így talán tudunk a két fogalom között árnyéknyi különbséget tenni.

⁸⁸ Mathias Beer: Deportation als Verheißung Gottes, In: Karl Peter Krauss- Dmytro Myeshkov (HGG.): Danubiana Carpathica 11 (58), Berlin, 2021, 387-420; Stephan Steiner, ... ein Land Volckreich und Nahrhaft

A szociális és kulturális körülmények

A felvilágosult abszolutizmus jelenség a javuló szociális és kulturális mutatók. Ezek közül az oktatás a legfontosabb, hiszen már szociológiai kutatások is rámutattak a gazdasági mutatók pozitív változásaira az oktatási körülmények javulása során. Egész Bácska területén folyamatosan nyílnak meg iskolák. Így például Zentán 1780-ban kétszázfős fiúiskola nyílik, Szabadkán a rossz körülmények miatt először a plébániák számának növelésén gondolkodtak, mivel az addig kihelyezett tagozatok, amelyek a városi iskolákban működtek siralmas állapotban voltak. Míg Zomborban a ferences rend megszűnt létezni, addig Baján a ciszterciek kezdték irányítani az elavult jezsuita gimnáziumokat, ugyanekkor a kisgimnáziumot a ferencesek kisajátították. Ami a szerbek oktatását illeti 1787 után folyamatosan sikerült pénzt gyűjteni a tanítók és az iskolák működtetésére Újvidéken. Moravicán pedig már a település évében volt iskola, melynek szerveződését a református Kunságból érkező telepések már eredeti otthonukból hoztak magukkal. Bácsfeketehegyen azonban hosszú ideig az odatelepülők nem hoztak létre iskolai épületet. A szlovák evangélikusok, akik a Kárpát-medence egész területén különböző régiókba települtek át, egyedül a déli peremvidéken tudták megőrizni identitásukat, véli Cerojević. Az első nagyobb iskolai intézményük Kiszácson⁸⁹, 1785-ben nyílt meg. A szlovákok nagy része Dél- Bácskába telepedett le. Míg Kiszács a tömeges szlovák lakosságtól távolabb található, a csomópontnak számító Petrőc sokáig nem kapott iskolát. Ennek a jelenségnek majd a térséghez közelebb helyezkedő, Kulpinban 1789-ben megnyíló iskola vet véget.⁹⁰

A kulturális és társadalmi körülményeket érintve nem feledkezhetünk meg az egyházi kérdéskör tanulmányozásáról sem. A bácskai településeken ugyanis vegyes összetételű lakosságról ejthetünk szót, akik között nem ritka az asszimiláció jelensége sem. A bajsai Vojnity család⁹¹ például a Bajsa- puszta megszerzését követő évtizedben önerőből emelt templomot, később pedig paplakot is. Míg a plébániai iratok tanulmányozása közben megbizonyosodtunk, hogy a bajsai plébánia első önálló lelkésze 1784-ben jegyeztetik fel. Emellett egy furcsa asszimilációs kísérletre, pontosabban jelenségre ügyelhetünk fel. Ugyanis

zu machen... “. Die Transmigrationen im Kontext der Deportationspolitik des 18. Jahrhunderts. In: Wilhelm Wadl (Hg.): Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Wissenschaftlicher Begleitband zur Kärntner Landesausstellung 2011 in Fresach, Klagenfurt, 2011, 312-325; Mathias Beer: „Willkürliches Benehmen gegen den ererbten sächsischen Sitten und Bräuchen In: Mathias Beer und Dittmar Dahlmann (Hg.): Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Stuttgart, 1999, 317-320.

⁸⁹Az itt megnyíló iskola helyezi el majd az 1822-ben Verbászon megnyíló gimnázium alapjait.

⁹⁰Baca Стајић: Грађа за културну историју Новог Сада, Нови Сад, 1951, 103-107; Borovszky: i.m I, 278, Pálincás, i.m, 15-19; Várnagy Elemér: Ciszterciek és pedagógia. Magyar pedagógia 1996, 383–388; Sándor István: i.m, 6-7; Sárközi Ferenc: A múltból merítettem I, Újvidék, 2009, 7; Marčoková i.m, 39,46-55.

⁹¹ A Vojnityok bunyevác származású család, mely Bajsa felét birtokolták. A település másik fele a Zakó család birtokában volt.

Topolyára, ami Bajsától 5 kilométerre fekszik, a XVIII. század 60-as és 70-es éveiben folyamatosan érkeztek szlovákok, úgy evangélikusok, akár reformátusok. Nem volt ez az alól kivétel Bajsa sem, azonban itt 1786-ig a katolikus egyházi könyvekbe jegyezték őket fel. A protestánsok aránya a különböző betelepítési kísérletek ellenére sem tudott a XVIII. század utolsó évtizedeiben növekedni, Topolyán pedig teljesen asszimilálódott a szlovák lakosság. Bajsa lakossága igaz nőtt, etnikai és vallási összetételét pedig a folyamatos spontán migrációk is növelték. A legjobb példa erre a Zomborból érkező letelepedők jegyzéke.⁹² Az evangélikus szlovákok azonban sokkal nagyobb szerencsével jártak hiszen Kiszácon saját templomot emelhettek, ahol 1788 októberében a szlovák körökben ismert Pavel Michal Slamay helyezkedett el.⁹³ Ugyanígy egyházi szervezkedésük kiemelkedő időszakát élték meg a ruszinok is, akik Kucurán 1778-ban kezdik meg templomuk építését, melyet 1784-ben fejeztek be. A vallási- etnikai kérdések az ő esetükben emelkedik ki legláthatóbban. Újvidék közelsége miatt a görögkatolikus egyház folyamatos kísérleteket tett a ruszin közösség bekebelezésére.⁹⁴ A betelepített magyarok esetében is az egyházi szerveződés magasabb fokát véljük felfedezni. Topolyán igaz katolikus templomot még korábban, 1761-ben a telepítés követő tizedik évben építettek, ám a város a jozefinizmus korában nem rendelkezik biztonságos községházával, mely miatt az adminisztráció átköltözésének engedélykérésére és anyagi támogatásra hivatkozva kérnek a központi hatalomtól anyagi segítséget.⁹⁵ Moravicán a telepítés évétől kezdve tervben volt a templom építése, ám mégis előbb lett a lakosoknak harangjuk, mint templomuk.⁹⁶ Nyugadt- Bácskában, a dokumentumok nagymértékű fragmentációja⁹⁷ miatt nehéz ilyen kérdéskörökben kutatni, ám leírások alapján bizonyos, hogy 1786-ig biztosan nem volt Csonoplyán templom.⁹⁸ Míg az ott élő németek nem, az Újverbászra telepített németek már telepítésük évében érdekeltek voltak egyházi létesítmény építésében.⁹⁹

Ami a demográfiai vetületeket befolyásoló tényezők közül még kimaradt természetesen az egészségügyi körülmények alakulása, melyek nagyban kihattak a natalitás, illetve a mortalitás mértékére. Ulmer Gáspár levéltári kutatásai során bebizonyította, hogy

⁹² Gašpar Ulmer: Posed Bajša spahije i kmetovi, Novi Sad, 1986, 30-35, 159-161, 165-167; Bajsai Plébánia adatai (1786-1788).

⁹³ Marčoková: i.m, 56.

⁹⁴ Ramač: i.m 115-116,125-130.

⁹⁵ Harkai Imre, Topolya építészete, Újvidék, 1991, 12.

⁹⁶ Sándor István: i.m, 9

⁹⁷ II. József halála után a zombori magisztrátus 1780- tól 1790- ig között létrejött anyagát teljesen megsemmisítette a helyi vezetőség, a király iránt érzet utálat miatt.

⁹⁸ Milenko Beljanski: Šest vekova Čonoplje, Sombor, 1987,57-58.

⁹⁹ Peter Weimann, Geschichte der Ujverbász reformierten Kirchengemeinde, Ujverbász, 1912, 32-34.

Bajsa lakosságának átlagélettartalma nagyjából megegyezik a térség településeinek átlagával.¹⁰⁰ A lesúlytó adatok azonban az egész európai kontinensre jellemzők voltak. A korai halálozás legnagyobb problémáit két tényező határozta meg: a csecsemőhalálozás, illetve a higiéniai és egészségügyi körülmények. Igaz, Mária Terézia már korábban szabályozta az egészségügyi rendszereket, ám az alulmaradt fejlődés miatt ez a térségben elmaradt. Gyógyszertár Szabadkán például majd csak 1780 végén nyílik.¹⁰¹ Az sem vethetjük szem elől, hogy még ekkortájt is sokszor próbálkoztak az emberek kuruzslással. Etnológiai kutatások bizonyítják, hogy az emberek sajnos nem jutottak megfelelő higiéniai szolgáltatásokhoz, így csak nemes alkalmak adtán, illetve vasárnap mise előtt fürödtek, vagy a férfiak esetében borotválkoztak.¹⁰² A legnehezebb körülmények között mégis a telepések voltak, hiszen szervezetük gyakran adaptálási nehézségekbe került. Az ételmisszer és egyéb a mindennapi élethez szükséges alapdolgok hiánya is a rövid élet okozói közé sorolható, Vidékünkön Újverbász példája a legérdekesebb, ahol 1786-ban már egész családok halnak ki¹⁰³, azok között a telepések között, akik azon évben érkeztek a térségbe.¹⁰⁴

Összeségét tekintve a betelepítések sikereit a demográfiai mutatók elmozdulása is igazolja, hiszen az 1787 és 1827 közötti időszak alatt a lakosság növekedése 188%-os volt.¹⁰⁵

Gazdasági vetületek

Amikor a gazdasági vetületek vizsgálatáról esik szó számos egyéb adatot szemem kell tartanunk az említettek elemzésekor. Az urbanizációs folyamatok, az abiotikus és biotikus kölcsönhatások, illetve a földrajzi lehetőségek kiaknázásnak lehetősége mind ebbe a csoportba tartozik.

A hidrográfiai kutatások, illetve beavatkozások a jozefinizmus végén kezdődtek meg nagyobb mértékben. Számos kamarai települést hoztak létre olyan, a vízhez közeli térségben, amely valamilyen kereskedelmi útvonal része lett az elkövetkező években. Így kezdődtek meg

¹⁰⁰ Itt 30 évről beszélünk. A lakosság átlagélettartama 1790 körül 21 és 45 között mozgott.

¹⁰¹ Szabadkán az első tudományos, egészségüggyel foglalkozó dokumentum 1780-ban jelent meg. Lásd: Emericus Gogolak. IASu, F:272, 15-A-26/pol-1783.

¹⁰² Ulmer: Bajsa, 165-167; Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, XV -XVIII siècle, Paris, 1979, 80-88; Kórizs József- Sárközi Otília: *Kórképek Feketehegyről*, Szabadka, 2015, 13-17; Karl Peter Kraus: *Die Kinder der Kolonisten in: Beer (HG), Danubiana*, 2014, 197-206.

¹⁰³ Egyes esetekben akár 3 hét alatt is.

¹⁰⁴ Gerhard Hein, *Die Einwohner von Neuwerbaß in der Batschka 1785-1944 und ihre Herkunft*, Sindelfingen, 2004, 16-19.

¹⁰⁵ Hegediš- Čobanović, 31.

a hidak, illetve egyéb a közlekedést segítő építmények kialakításai is.¹⁰⁶ Ahogyan már korábban is említettük a víz közelsége meghatározta a településen élők lehetőségeit is, így lett például Baja híres a halászléről. Topolyán a 60-as években az ott élők kifejtik, mennyire is nagy segítség számukra a víz közelsége.¹⁰⁷ A Palicsi-tóban 1784-ig teknősbékákat is fogta, azt adták el. Később a tavat halászoknak adták ki, akik megkezdték a halak fogását.¹⁰⁸ Igaz, ennek a földrajzi előnynek akadtak hátrányai is, hiszen egyes betegségek kórokozói is könnyen elszaporodtak a mocsaras térségekben, ezzel növelve a mortalitás arányát. 1780-ban egész Nyugadt-Bácska majdnem élelem nélkül maradt a hatalmas esőzések és a nagy mennyiségű talajvíz miatt.¹⁰⁹

A különböző élőlények közötti kölcsönhatások tanulmányozásával különböző eseményeket kell megemlítenünk, melyeket a régióban élő fauna okozott. Tudniillik Nemesmiliticsen a XVIII. század folyamán számtalanszor panaszkodtak a farkasok csoportosulásaira. Ezek az állatok a házi állatállományt, valamint a baromfit is veszélyeztették. Emiatt a lakosok többször is kezükbe vették a döntést, és írtani kezdték a farkasokat. Emellett a mezőgazdasági termények szempontjából fontosak voltak a takarmányt pusztító sáskajárások, melyek közül a legnagyobbakat 1780-ban, illetve 1782-ben jegyezték fel.¹¹⁰

A gazdasági fejlődések egyik legjobb mutatója talán az urbanizációs folyamatok tanulmányozása során látható. A bácskai települések tanulmányozása során hasonlóságokra bukkanhatunk ennek a jelenségnek a tanulmányozása során. Akár újratelepített, akár őjonnan létrehozott, esetleg folyamatosan létező településről legyen szó, a városmagok mind ebben az időszakban alakulnak ki. A városok rendezettségére az utcák derékszögű állása mellett az üzletek és az intézmények megszabott helye is utal. Azonban, amikor már nem volt elég terület, a városhoz gyakorta kapcsoltak üres pusztákat.¹¹¹

A gazdasági vetületek tehát, akárcsak a demográfiai vetületek nagyban befolyásolták az élet minden szegmensét. Azonban a betelepülők nem tudtak felhagyni múltjukkal, illetve

¹⁰⁶ Kalapis Zoltán, Régi vízvilág a Bácskában és Bánátban, Újvidék, 1993, 12-14; Balla Ferenc, Bezdán története, Tóthfalu, 2001, 106-108.

¹⁰⁷ Harkai: i.m., 20-22.

¹⁰⁸ Lalia: i.m., 85-86.

¹⁰⁹ VL-BB 235-236/1780.

¹¹⁰ Borovszky: i.m 257-260; VL-BB 4/1749, 327/1782.

¹¹¹ Золтан Ђере, Урбанистички и демографски развој Новог Сада 1867-1912 у: Арпад Хорњак (Ур.), На граници хришћанске Европе, Нови Сад, 2020, 178-179; Harkai: i.m., 25-28; Virág: i.m., 60,64; Györe Kornél: Szabadka településképe, Szabadka, 1976, 69-78, 107-113,148.

előző otthonukban végzett munkájukkal, szokásaikkal, így azok ezen a vidéken is fokozatosan meghonosodtak.

Az alapvető állattenyésztői és növénytermelői szokások természetesen megmaradtak. Ehhez hozzájárult a jozefinizmus idején a jobbágyok javuló társadalmi státusza, melyet II. József 1785-ös jobbágyrendeletének köszönhetnek. II. József alapcéljai a gazdaság javítására a népességnövekedés mellett bizonyára a dolgozó osztály jobb helyzetbe való helyezése is.¹¹² A mezőgazdasági termények, ahogyan már említettük megtartották régi konjunktúráikat, viszont ehhez új kultúrák is kapcsolódtak. Így, a Mária Terézia idejében népszerűségnek örvendő méhészet tovább virágzott Szabadkán és szűk környékén, illetve délen, Újvidéken is vannak feljegyzéseink a méhészetről ebből az időszakból.¹¹³

A növénytermesztésben létrejövő bel- és külkereskedelmi egyensúly ebben az időszakban kezd kialakulni, tetőpontját pedig majd a napóleoni háborúk idején éri el, hiszen az élelmiszer szükségletek bizonyos szankciók miatt nem tudtak máshogy kielégülni.¹¹⁴ Ahogyan azt már korábban említettük, az új termények -melyek közül a Kunságból érkezők által termelt dohány szaporodott el leggyorsabban a térségben-, mellett a már korábban termelt búza is kiemelkedő hozammal büszkélkedhetett a jozefinizmus korában.¹¹⁵ Mindemellett ezek feldolgozása is nagy figyelmet igényel, hiszen 1785-ben már Feketicsen, Kishegyesen, Csantavéren, Bajsán, Újvidéken is számos szárazmalom, illetve őrlő működött.¹¹⁶ Hegedüs Antal statisztikai alapján Bács-Bodrog vármegye gazdasági, művelődési és demográfiai szempontból magyarországi szinten az élvonalban járt.¹¹⁷

A tercier, illetve kvaterner gazdálkodási szektorok csak a korábban telepített települések esetében figyelhető meg. Igaz, vannak kezdetleges konjunktúrák, főleg a magyarokkal telepített településeken, azonban ezek elenyészőek. Ezek a szektorok a térség esetében a vendéglátást, illetve minimális tudományos fejlődését tartalmazzák. Fontos megjegyezni, hogy Újvidéken, ahová gyakran betértek a határőrvidéki katonák rengeteg kocsmát nyitott, a kocsmatúrák mellett pedig a billiárd lett a kedvenc időtöltés. Emellett nem

¹¹² Sinkovics (Szerk.): i.m,1065-1068; Horváth Mihály, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, Buda, 1840, 200-202.

¹¹³ Lalia: i.m, 92-93; Стајић, Привреда, 257-259.

¹¹⁴ Гавриловић, Студије, 2009,39; Horváth: i.m, 252-259.

¹¹⁵ Feketehegynél feljegyezték, hogy a frissen letelepülő lakosság nem tudta kellően tárolni a búzát, így az első években az egész éves termés tönkrement.

¹¹⁶ Sárközi: i.m, 2000, 56-57; Lalia: i.m,96-97. Szabó: i.m, 25-26; Brindza: i.m, 21-23, 26-33.

¹¹⁷ Hegediš-Čobanović: i.m, 31-49; Антал Хегедиш, Аграрни односи у Торонталској жупанији, Нови Сад, 1987, 23.

volta ritkák a bordélyházak¹¹⁸ sem, melyekben általában spontán migráció által betelepült fiatal lányok dolgoztak. Kocsmák nyomaira északon is bukkanhatunk, például Kishegyesen 1789-ben nyílt meg az első.¹¹⁹

Ahogy észrevehető, a kereskedelmi útvonalakon (Szabadka-Újvidék) egyre jobban leülepszik a tőke, ezzel is megváltoztatva az addig viszonyokat, hiszen Szabadka folyamatosan átveszi Zombor helyét úgy a gazdasági, mint a demográfiai előrelépés terén. Az olvasónak talán zavart okozhat, hogy demográfiai szempontból megemlítettük Zentát és Becsét is. Azonban ezek a települések csak demográfiai, földrajzi és kulturális szempontból kapcsolódnak a jozefinizmus korától Bácskához. A gazdasági mutatók, főként a kereskedelem hatására, elváltozása miatt ugyanis folyamatosan kikerülnek a látókörből a Tiszai koronavidék nagyobb városai. Ennek hatására lesz később adminisztratív felosztásban Észak-Bánát része, hiszen az általunk kutatott időszakban teljesen kiesik a vidék gazdasági hálózatából.

¹¹⁸ Újvidéken ekkoron feltörte fejét a szifilisz is, így majdnem, hogy az egész térségben elterjedt ez a szexuális úton fertőző betegség.

¹¹⁹ Virág Gábor: A kishegyesi iparosság története, Újvidék, 2008, 8-12; Старић: Привреда, 52-54, 279-312.

Összegzés

Ahogy az dolgozatunkból is látható a demográfiai és gazdasági vetületek tanulmányozásához először is különböző szempontokat kellett figyelembe venni, nem csak a mi kutatásunk során, hanem a bécsi hatalomnak a telepítés ideje alatt is. A földrajzi, illetve klimatológiai jelzőket ugyan nem lehetett átalakítani, de a társadalmi szokásokat, főként a szociális és vallási tényezőket sikerült ezekhez mérten formálni. Később a betelepülő lakosság bizonyos elemeket elfogadott, másokhoz valamilyen mértékben adaptálódott, esetenként asszimilálódott a feltételekhez, míg egyeseknek az említett tényezők miatt ismételt új otthon után kellett néznie. Azok, akiknek ebben sem volt szerencsájük a különböző társadalmi és éghajlati jellemzők miatt betegségek, esetleg más gazdasági és szociális problémák – mint például az éhínség- áldozatai lettek.

A gazdasági mutatók alakulását, ahogyan azt a dolgozatban folyamatosan szemléltettük nagyban befolyásolták az emberi erőforrások. Abban az időszakban, melyet a török hódítás jellemzett, a demográfiai mutatók drasztikus csökkenése miatt a gazdaság összeomlása követte. Csak az első betelepítések után indult meg a gazdasági fejlődés, először a primer, majd a szekunder szektorban, II. József uralkodásának végén pedig már fejlődés látható a terciér szektorban is. A kvaterner szektor tulajdonképpen uralkodásának idején jelenik meg, ezzel is szemléltetve, hogy a felvilágosult abszolutizmus teret adott a gazdasági fejlődéseknek.

Összeségében elemezve dolgozatunk első része akár egyfajta hosszabb bevezetőnek is elkönnyvelhető, hiszen a társadalmi kép korántsem olyan egyszerű, mint azt sokan gondolták. A tőke északon, illetve nyugaton a fejlett tengeremléki Európa partjain történő akkumulációját a sokszoros külpolitikai vereségek miatt már Mária Teréziának is egyre délebbre kellett átirányítania, s ezzel végleg csak II. József tudott megbirkózni. Ehhez azonban a több évtizedes telepítési tervezetek mellett a pontos földtani és gazdasági ismeretek is szükségesek voltak, hiszen ezek nélkül nem sikerült volna ilyen fajta fejlődés. Erre persze nem került minden alkalommal sor, ahogyan ez látszik is, hiszen sokan nem találták fel magukat az új térségben, melyet munkánk folyamán vázoltunk is,

A pozitív fejlődésekhez emellett a külpolitikai stabilizáció is szükséges volt. Ahogyan az általunk idézett Stephan Steiner is említi, egyes telepítési folyamatok - akárcsak a

deportáció- csak is békeidőben mehetnek végbe. Így tehát kijelenthetjük, hogy a külpolitikai szintén történő békés időszak is hozzájárult az általunk elemzett vetületek pozitív elmozdulásához.

Munkánkban igyekeztünk bemutatni az említett tőke délre történő akkumulációját. Ahogyan az látszik a példákat nem csak a nagyobb települések, hanem a kisebb jelentőségűek, azaz kevésbé lakottabbak esetében is megjelenítettük. A városok gazdaságát az adminisztrációs folyamatok is befolyásolták. Ahogyan észrevehető Zombor és Baja, melyek Nyugat- Bácska részét képezik folyamatosan elveszítik gazdasági jelentőségüket, hiszen a bel- és a külkereskedelem, valamint az észak- és dél- bácskai területeken kedvezőbb gazdasági faktorokkal az első térség nem tud versengeni. Ennek következtében a lakosság száma is nagyobb mértékben növekszik a következő periódusokban, mint a nyugat-bácskaiaké. Ennek végeredménye lesz a XIX. században Szabadka gazdasági és fejlettségi elmozdulása is, illetve demográfiai adatokban való előretörése is. Mindezek gyökere az általunk kutatott periódusban lelhető fel.

Összegezve a jozefinizmus korszak Bácskában a tőke megjelenését és a telepítések sikerességét jelenti, mellyel az addig kipusztultnak számító területek ismét virágzásnak indultak.

Bibliográfia

Nem megjelentett források

Bajsai Plébánia

MNL- BAZ (Magyar Nemzeti Levéltár- Borsod -Abaúj- Zemplén).

SZTL (Szabadkai Történelmi Levéltár).

VL-BB (Vajdasági Levéltár- Bács-Bodrog).

Megjelentetett források

Antal Hegediš, Katarina Čobanović: Demografska i Agrarna statistika Vojvodine 1767-1867, Novi Sad, 1991.

Barta László: Az 1697. évi zentai csata a spanyol államtanács irataiban in: Barta László-Balassy Ildikó: A zentai csata, Zenta, 1995.

Dányi Dezső- Dávid Zoltán: AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁS 1784–1787, Budapest: KSH, 1960.

Karácson Imre (Szerk.): Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664 — 1666, Budapest, 1908.

Sinkovics István (Szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2, Budapest, 1968.

Бартоломеј Георгијевић: Моје робовање у Турској, О обичајима и начину живота Турака, Лозница, 2017.

Васа Стајић, Грађа за културну историју Новог Сада, Нови Сад, 1951.

Васа Стајић: Привреда Новог Сада 1748-1880, Нови Сад, 1941.

Иван Јакшић: Из пописа становништва Угарске, Нови Сад, 1966.

<https://maps.arcnum.com/de/map/firstsurveyhungary/?layers=147&bbox=2114768.9296232606%2C6020422.110557739%2C2129282.4103689087%2C6025457.399796024>.

Könyvek, cikkek, tanulmányok

Akoš Koroknai: Problemi zadruga u Podunavskoj i Potiskoj granici In: Čedomir Popov (Ur.), Istraživanja 3, Novi Sad, 1974.

Balla Ferenc, Bezdán története, Tóthfalu, 2001.

Barta János: Újjáépítés és modernizáció, Budapest, 2020.

Borislav Jankulov: Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Novi Sad, 1961.

Boro Bronza: Austrian trade towards the Ottoman Empire and Asia during the 18th century in: Nenad Lemajić (Ur.), Istraživanja 27, Novi Sad, 2016.

- Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye I - II, Budapest, 1909.
- Brindza Károly: Topolya és környéke malomipara, Topolya, 1998.
- Daniela Marčoková: Z dejín Základnej školy v Kysáči: (1785–1945), Novi Sad, 2023.
- Dorothy Gies McGuian: Familie Habsburg 1273-1918, Köln, 1990.
- Eckhart Ferenc: Magyarország története, Budapest, 1933.
- Eugen Werber: Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in Novi Sad in: Kurt Schubert (HGG.), Studia Judaica Austriaca, Eisenstadt, 1972.
- Fata Márta: Wo das Evangelium nicht gehet, da gibt keine Kirche In: Márta Fata- Anton Schindling (HGG.): Luther und die Evangelisch- Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen, Münster, 2017.
- Fernand Braudel: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV -XVIII siècle, Paris, 1979.
- Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, tome 2, Armand Colin, 1990.
- Fritz Hartung- Roland Mousnier: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue dans: Relazioni. IV, Storia moderna / Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma, 4-11 settembre 1955, Firenze, 1955.
- Gašpar Ulmer: Posed Bajša spahije i kmetovi, Novi Sad, 1986.
- Gerhard Hein, Die Einwohner von Neuwerbaß in der Batschka 1785-1944 und ihre Herkunft, Sindelfingen, 2004.
- Gerhard Seewan: Geschichte der Deutschen in Ungarn – Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. Marburg, 2013.
- Györe Kornél: Szabadka településképe, Szabadka, 1976.
- Györe Zoltán: Habzburška monarhija 1526–1792, Novi Sad, 2014.
- Györe Zoltán: Pregled privredne istorije Habzburške monarhije 1526–1867, Novi Sad, 2024.
- Györe, Zoltán: Именски фонд Бачког кметовског становништва 1522, Нови Сад, 2014.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, Budapest, 1966.
- H.G. Koenigsberger: Europe in the Sixteenth Century, London, 1989.
- Hegy Ádám: A Szerbiai Református Keresztyén Egyház bácsfeketehegyi levéltára (1770–1999) in: Kovács Eleonóra (Szerk.), Levéltári Szemle 74, Budapest, 2024.
- Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I- II. kötet, Budapest, 2007
- Heller Ágnes: A történelem elmélete, Budapest, 2001.
- Horn Ildikó- Barta János: Három ország egy haza, Budapest, 2020.

Horváth Mihály, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, Buda, 1840.

Iványi István: Szabadka története I, Szabadka, 1886.

János J. Varga: Die Migration der Slowaken, Rumänen und Serben im Königreich Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert in: Mathias Beer (Hrsg.) Danubiana Carpathiaca Band 7 (54), München, 2014.

Jaroslav Pánek: The Czech estates in the Habsburg Monarchy In: Pánek, Jaroslav; Tůma, Oldřich (ed.), The History of the Czech Lands. Chicago, 2018.

Jean Meuvret: L'agriculture en Europe aux XVIIème et XVIIIème siècles dans: Relazioni. IV, Storia moderna / Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma, 4-11 settembre 1955, Firenze, 1955.

Jiří Mikulec: Baroque Absolutism. In: Pánek, Jaroslav; Tůma, Oldřich (ed.), The History of the Czech Lands. Chicago, 2018.

Johann Heinrich Schwicker: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen, Wien, 1893.

Kalapis Zoltán, Régi vízvilág a Bácskában és Bánátban, Újvidék, 1993.

Karl Peter Kraus: Die Kinder der Kolonisten in: Mathias Beer (Hrsg.) Danubiana Carpathiaca Band 7 (54), München, 2014.

Knut Kjelstadli: Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget, Universitetsforlaget, 1999.

Kórizs József- Sárközi Ottilia: Kórképek Feketehegyről, Szabadka, 2015.

Lalia Gábor: Gazdaságtörténeti pillanatképek Észak- Bácskából, Szabadka, 2001.

Lázár Balázs: Hadik Berlinben, Budapest, 2024.

Mandula Tibor: Gróf Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki nagy sváb telepítése In: Tamás Edit (Szerk.), A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. II, Budapest, 2003.

Márta Fata: Migration im kameralistischen Staat Josephs II, Münster, 2014.

Márta Fata: Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit, Göttingen, 2020.

Mathias Beer: „Willkürliches Benehmen gegen den ererbten sächsischen Sitten und Bräuchen In: Mathias Beer und Dittmar Dahlmann (Hg.): Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Stuttgart, 1999.

Mathias Beer: Deportation als Verheißung Gottes, In: Karl Peter Kraus- Dmytro Myeshkov (HGG.): Danubiana Carpathiaca 11 (58), Berlin, 2021.

Milan Stepanović, Attila Pfeiffer: Plemićke porodice bačkih Bunjevaca, Subotica, Sombor, 2024.

Milenko Beljanski: Šest vekova Čonoplje, Sombor, 1987.

Mirča Maran: Rumuni u gradovima južnog Banata u drugoj polovini XIX i početkom XX veka u: Љиљана Суботић (Ур.), Сусрети култура, Нови Сад, 2006.

Morvai Rácz Richárd: Ut sementem feceris, ita metes In: Damir Site (Ed.), Protestáns világnézet- változások és kihívások, Szabadka, 2024.

Muhi János: Zombor története, Zombor, 1944.

Pálffy Géza: Hungary Between Two Empires 1526–1711, Bloomington, 2021.

Pállinkás József: Szabadka népoktatása 1687-1918, Szabadka, 1974.

Pálffy Géza: Baróni a magnáti v Uhorském kráľovstve v 16. storočí. In: Federmayer, Frederik (ed.) Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012.

Paul Leuilliot: Les industries textiles dans: Relazioni. IV, Storia moderna / Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma, 4-11 settembre 1955, Firenze, 1955.

Paula Sutter Fichtner: The Habsburg Monarchy 1490-1848, London, 2003.

Peter Jordan: Die Karpaten im Kartenbild in: Mathias Beer (HGG.), Danubiana Carpathica 8 (55), München, 2014.

Peter Weimann, Geschichte der Ujverbászerei reformierten Kierchengemeinde, Ujverbász, 1912.

Pfeiffer Attila: Magyarország demográfiai és gazdasági helyzete a karlócai békétől a belgrádi békéig (1699-1739) In: Silling Léda (Szerk.), Az alföld. Petőfi-200, Szabadka, 2024.

Philip Blom: Die Unterwerfung, München, 2022.

Philipp Blom: Amikor a világ kifordul a sarkából, Budapest, 2023.

R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648-1686) In: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987.

Radó Imre- Mayor József: A noviszádi zsidók története, Novi Sad, 1930.

S. H. Steinberg: The Thirty Years War and the conflict for European hegemony 1600-1660, New York, 1966.

Sándor István: A kossuthfalvi református egyház 125 éves története, Topolya, 1911.

Sárközi Ferenc: A múltból merítettem I, Újvidék, 2009.

Sárközi Ferenc: Az idő sodrásában, Feketics, 2000.

Silling István: Szentisztelet és népi vallásosság a Vajdaságban, Újvidék, 2014.

Sinkovics István: Útkeresés Mohács után in: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987.

Slavko Gavrilović: Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka in: Iz istorije Vojvođanskih Rusina do 1941. godine, Novi Sad, 1977.

Stephan Steiner, ... ein Land Volkreich und Nahrhaft zu machen... “. Die Transmigrationen im Kontext der Deportationspolitik des 18. Jahrhunderts. In: Wilhelm Wadl (Hg.):

Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Wissenschaftlicher Begleitband zur Kärntner Landesausstellung 2011 in Fresach, Klagenfurt, 2011.

Sylvia Hahn: Historische Migrationsforschung, Frankfurt, 2012.

Szabó Lajos: Kunhegyesi „földtelen emberek Feketitsre” költözése 1785-ben In: Bordás Győző (Szerk.): A megtartó egyház, Újvidék, 1997.

Szlávics Károly: Fejezetek a csonoplyai németek történetéből: betelepítés és kitelepítés, In: Németh Ferenc (Szerk.), Bácsország 81., Szabadka, 2017.

Várnagy Elemér: Ciszterciek és pedagógia. Magyar pedagógia 1996.

Virág Gábor: A kishegyesi iparosság története, Újvidék, 2008.

Virág Gábor: Kishegyes újratelepítése és a Némedyek In: Németh Ferenc (Szerk.), Bácsország, 2019/4, Szabadka, 2019.

Virág Gábor: Kishegyes, Újvidék, 2002.

Vladimir Abramović: The Apperance of Plague in Two Minority Communities In: Acta Historiae medicinae, stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae, Beograd, 2013.

Zeki Arıkan: 1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi in Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2005.

Zimányi Vera: A mezőgazdaság fejlődése in: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987.

Zimányi Vera: Az ipar helyzete In: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987.

Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig in: Pach Zsigmond Pál (Szerk.), Magyarország története 1526-1686, Budapest, 1987.

Антал Хегедиш, Аграрни односи у Торонталској жупанији, Нови Сад, 1987.

Бранко Бешлин: Евгеније Савојски и његово доба. Нови Сад, 2016.

Војин С. Дабић: Мала Влашка, Нови Сад, 2020.

Гашпар Улмер: Занатство у Суботици 1686-1779, Суботица, 1995.

Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Ннковић: Срби у Хабзбуршкој монархији књига I, Нови Сад, 2016.

Золтан Ђере, Урбанистички и демографски развој Новог Сада 1867-1912 у: Арпад Хорњак (Ур.), На граници хришћанске Европе, Нови Сад, 2020.

Золтан Ђере: Ратови и становништво Угарске 1521-1718, Дејан Микавица (Ур.), Истраживања, Нови Сад, 2014.

Золтан Ђере: Скица промене етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526-1910 у: Бранко Бешлин (Ур.), Истраживања 15, Нови Сад, 2004.

Јанко Рамач: Руснаци у Јужней Угорскеј (1751–1918). Нови Сад, 2007.

Љубивоје Церојевић: Народи на тлу Војводине, Нови Сад, 2014.

Мита Костић: Нова Србија и Славеносрбија, Београд, 2022.

Нинковић, Ненад: Срби у Сегедину између 1686. и 1716. In: Блатешић, Александра, Божанић, Снежана (ур.), Годишњак, Нови Сад, 2023.

Павле Шосбергер: Јевреји у Војводини, Нови Сад, 1998.

Славко Гавриловић, Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX века, Београд, 1969.

Славко Гавриловић: Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века, Нови Сад, 2009.

Татјана Василевна Черникова: История России. Том 1: С древнейших времен до конца XVIII века, Москва, 2022.